

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԱՐԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ 2-ՐԴԻ
ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ թուրքական պատմագրություն, հայերի կոտորածներ, Օսմանյան կայսրություն, Աբդուլ Համիդ 2-րդի հուշեր, «կարմիր կենդանի», կեղծարարություն, խոսվություններ

Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի նկատմամբ տարբեր ժամանակներում կատարված ոճրագործությունների ուսումնասիրման հարցում մեծապես կարևորվում են ինչպես թուրք և օտարազգի պետական, քաղաքական ու հասարակական գործիչների, այնպես էլ հայերի տեղահանության և կոտորածի հրամաններ արձակած բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների հուշերը: Թուրքիայում վերջին տասնամյակներում բազմիցս հրատարակվել են ինչպես Թալեաթի¹, Ջեմալի², Էնվերի³, այնպես էլ սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի⁴ հուշագրությունները: Մույն հոդվածում քննության է ենթարկվել Աբդուլ Համիդ 2-րդի հուշերը, որում, չնայած սուլթանը շատ սահմանափակ է անդրադարձել հայերին վերաբերող խնդիրներին, այնուամենայնիվ, փորձել է իրողությունը ներկայացնել որպես հայերի ներքին խնդիրներ կամ ներքին պառակտվածության արդյունք՝ դրանով քողարկելով իր վարած քաղաքականության՝ հասկապես հայերի նկատմամբ իրականացրած հանցագործությունների էությունը:

¹ Bardakçı M., Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, İstanbul, 2008.

² Kabacalı A., Hatıralar Cemal Paşa, İstanbul, 2001.

³ Cengiz H. E., Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908), İstanbul, 1991.

⁴ Bozdağ İ., Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul, 1985.

«Սուլթան Աբդուլ Համիդի հուշագրությունները» (Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri) թուրքական պատմագրության մեջ ամենաքննարկվող գրքերից մեկն է, որտեղ սուլթանը պատմում է իր հուշերը, երբեմն՝ պատասխանում իրեն ուղղված «մեղադրանքներին»։ Գրքի առաջաբանում, որը գրվել է «Փընար» հրատարակչության կողմից, նշվում է, որ գիրքը պետք չէ դիտարկել որպես Աբդուլ Համիդին պաշտպանող քայլ, այն պարզապես օսմանյան տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության լիարժեք և օբյեկտիվ ուսումնասիրման համար շատ կարևոր աղբյուր է⁵։ Անհրաժեշտ ենք համարում ի սկզբանե նշել, որ սուլթանի օրագրային գրառումների վերաբերյալ թուրքական պատմագրության մեջ կան լուրջ տարակարծություններ։ Այդ հարցին անդրադարձել է հայտնի պատմաբան Ալի Բիրինջին⁶, ով 2005 թ. հրատարակել է մի հոդված⁷ «Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri» (Սուլթան Աբդուլ Համիդի հուշագրությունները) գրքի վերաբերյալ, որը դարձել էր բուռն քննարկումների առարկա։ Բիրինջին պնդում է, որ բազմիցս տպագրված և տարբեր վերնագրերով հրատարակված («Hâtîrât-ı Abdülhamit Han-ı Sâni», (Աբդուլ Համիդ 2-րդի հուշերը), «Abdülhamid Anlatıyor», (Աբդուլ Համիդը պատմում է), «Hâtîrat», (Հիշողություններ), «Abdülhamid'in Hatıra Defteri», (Աբդուլ Համիդի հուշագրությունները), «Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri», (Սուլթան Աբդուլ Համիդի հուշագրությունները)), փոփոխված ու խմբագրված տեքստով գիրքը իրականում Աբդուլ Համիդի գրչին չի պատկանում, այն պարզապես վերագրվել է նրան։ Հուշերի մի մասը գրել է թուրք պետական գործիչ և գրող Սուլեյման Նազիֆը,

⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

⁶ Ալի Բիրինջին 2008-2011 թթ. եղել է Թուրքական պատմագիտական ընկերության նախագահը:

⁷ Birinci A., Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, DİVÂN İlimi Araştırmaları, sy. 19 (2005/2), s.177-194.

իսկ մյուս մասը՝ գիրքը հրատարակության պատրաստած Իսմեթ Բոզդադը⁸: Շրջանառվում է այն տեսակետը, որ Սուլեյման Նազիֆը խնդիրներ է ունեցել իթթիհադականների հետ, որոնք փորձում էին քննադատել Աբդուլ Համիդի գործունեությունը՝ նսեմացնելով նրա կերպարը, այդ պատճառով էլ Նազիֆը ձեռնամուխ է լինում Աբդուլ Համիդ 2-րդի անունից գրել սուլթանի հուշերը՝ փորձելով հակադարձել իթթիհադականների այդ գործելաոճին⁹: Պատմաբանը կարևոր նկատառում է անում, նշելով, որ այդ հուշերում առկա բառապաշարը չի համապատասխանում այն ժամանակվա կայսրության խոսակցական կամ գրավոր լեզվի բառապաշարին, դեռ ավելին, այն շատ ավելի մոտ է ժամանակակից թուրքերենի գրավոր և խոսակցական ոճին¹⁰: Վերոնշյալ Իսմեթ Բոզդադի կողմից գրքի վերջում որպես հավելված «Աբդուլ Համիդի հուշերի հետևից 30 տարի» վերնագրով բաժնում մանրամասն նկարագրվում է հուշերի տեսքը 30 տարի փնտրելու և գտնելու արկածային և ինչ-որ տեղ կիսահեքիաթային և լուրջ կասկածներ հարուցող պատմությունը: Այստեղ պատմվում է, թե իբրև 1944 թ. աշնանը Բուրսայում «Բոզդադ գրախանութ» է մտել մի կին, որը ցանկացել էր կիրոգրամով գրքեր վաճառել, և դրանց մեջ էր նաև առանց կազմի այս հուշագրությունների տեսքը, որտեղ մատիտով գրեթե անընթեռնելի գրված է եղել, որ այս հուշերը պատկանում են Աբդուլ Համիդ 2-րդին: Կինը պատմել է, որ գրքերը մնացել են Օսման Սենայի բեյից, որը, ի դեպ, Մուսթաֆա Քեմալի ուսուցիչն է եղել: Բոզդադը մտածել է, որ սուլթանի հուշերը պետք չէ գաղտնի պահել և

⁸ Նշենք, որ չնայած նրանից առաջ և հետո էլ հրատարակվել է Աբդուլ Համիդի հուշերի ևս մի քանի տարբերակ, սակայն մեր ուսումնասիրության հիմքը Բոզդադի աշխատությունն է որպես հուշերի առավել ամբողջական տարբերակ:

⁹ Birinci A., նշվ. աշխ., էջ 185:

¹⁰ http://www.dailymotion.com/video/x1j0kqn_sultan-abdulhamid-in-uydurma-hatira-defterleri_school

դա քննարկել է նաև որոշ պատմաբանների հետ: Այդ ընթացքում պարզվել է, որ Աբդուլ Համիդի օրագրային որոշ գրառումներ են հրատարակվել դեռևս 1919 թ. Լայպցիգում «Ութարիթ» անունով մի ամսագրում: Սակայն Բոզդաղը որոշում է գտնել և հրատարակել հուշերն ամբողջությամբ: Իր նպատակին հասնելու համար Բոզդաղը բազմաթիվ դժվարությունների միջոցով անցնում: Նախ Աբդուլ Համիդի աղջիկների միջոցով պարզում է, որ սուլթանի հուշերը հավանաբար տպագրվել են Լայպցիգի «Քոլգե» հրատարակչությունում, որը, սակայն, փակվել էր 1923 թ.: 1961 թ. նա հանդիպում է Ահմեթ Էմին Բեյին, և նրանք գիտակցելով սուլթանի հուշերի կարևորությունը, այնուամենայնիվ, որոշում են ամեն գնով գտնել դրա ամբողջական տարբերակը: Վերջապես Գերմանիայում հանդիպում են ոմն Չեթին Սուերի, ով շատ դժվարությամբ խոստովանում է, որ իր հայրը մահից առաջ իրեն է հանձնել Համիդի հուշերը և ասել. «Լավ պահպանիր, սա իմ լավ ընկեր Աբդուլ Համիդի հուշերն են, սրա հետևից շատ մարդիկ են եկել, բայց ես ասել եմ, որ դրանք ինձ մոտ չեն, հավանաբար նրանք երիտթուրքեր են եղել: Ես կարդացել եմ, այստեղ շատ բան կա գրված: Ես չկարողացա հրատարակել, դու դեռ երիտասարդ ես, դու կհրատարակես, բայց զգույշ կլինես թշնամիներից»¹¹: Բոլոր նյութերը հավաքելուց և միավորելուց հետո Իսմեթ Բոզդաղը հրատարակում է դրանք մի գրքով:

Մեկ այլ թուրք պատմաբան և իրավաբան Էքրեմ Բուղրա Էքինջին նույնպես կասկած է հայտնում հուշագրության իրական լինելու հարցում՝ ընդգծելով, որ ընդունված չի եղել սուլթանների կողմից իրենց հուշերը գրի առնելը¹²: Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ մի շարք գիտական աշխատանքների հեղինակ Էնզին Դենիզ Աքարլըն ևս կարծում է, որ Հա-

¹¹ Birinci A., նշվ. աշխ., էջ 177:

¹² Ekinci E. B., Osmanlı'nın Çöküşü, İstanbul, 2014, s. 48.

միդին վերագրվող հուշագրությունները իրականում սուլթանին չեն պատկանում¹³: Իսկ գրող Աբդուլհամիդ Քըրմըզըն համոզված է, որ հուշերը սուլթանին չեն կարող պատկանել, քանի որ կառավարման ընթացքում հավանաբար ժամանակ չէր ունենա գրելու, իսկ Սալոնիկում եղած ժամանակ էլ իթթիհադականները կարգելէին սուլթանին թղթին հանձնել իր հուշագրությունները, որում կարող էին տեղ գտնել նաև իթթիհադականների գործունեության վերաբերյալ բացասական բնույթի մտքեր¹⁴: Չնայած այս պնդումներին՝ բազմաթիվ պատմաբաններ բավարար հիմք չեն տեսնում այս հուշագրությունը կեղծ համարելու համար, ավելին, գտնում են, որ դրանում առկա տեղեկությունները բավական արժեքավոր են Աբդուլ Համիդ 2-րդի կառավարման ժամանակաշրջանը պատկերացնելու համար: Հուշերի՝ իրականում սուլթանի կողմից գրված լինելու կամ չլինելու հարցում թուրքական պատմագրության մեջ առաջացած հակասական կարծիքների արդյունքում է նաև, որ գիրքն առաջացրել է մեծ հետաքրքրություն:

Ուսումնասիրելով քննարկվող հուշագրությունը մենք փորձել ենք ներկայացնել գրքում տեղ գտած պատմագիտության տեսանկյունից կարևոր և հետաքրքրություն ներկայացնող հուշերը՝ անդրադառնալով հատկապես Հայկական հարցի և հայերի կոտորածների, կայսրությունում նրանց կյանքի ու կարգավիճակի, ինչպես նաև սուլթանի հրամանով հայերի «խռովությունները» ճնշելու և այդ միջոցով հայ ժողովրդին լռեցնելու մասին պատմող հատվածներին:

Համիդը սկսել է իր հուշերը գրի առնել 1917 թ. Բեյլերբեյ պալատում տնային կալանքի ընթացքում: Գրքի «Հուշեր գրելու պատճառը» բաժնում սուլթանը գրում է հետևյալը. «Իմ

¹³ Birinci A., նշվ. աշխ., էջ 187:

¹⁴ Abdülhamid Kırmızı, Sultan II. Abdülhamid İmparatorluğun Son Nefesi, II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul, İstanbul, 2011, s. 23.

կառավարման 33 տարիների ընթացքում կայսրությունում տեղի են ունեցել այնպիսի իրադարձություններ, որոնց մասին միայն ես գիտեմ և ինձ շրջապատող մի քանի մարդիկ: Եվ եթե այդ մասին ես չգրեմ, և նրանք էլ չպատմեն, ապա այս իրադարձությունները պատմությանն անհայտ կմնան... գտնում եմ, որ իմ հիշողությունները ոչ միայն իմն են, այլ նաև պատմությանը»¹⁵: Համիդի մտքերը սկզբնական շրջանում գրի է առել Ալի Մուհսին անունով մի պալատական գրագիր, սակայն ռամազանի ժամանակ նրանք գրելը դադարեցրել են, և, ինչպես նշում է Աբդուլ Համիդը, ռամազանից հետո այլևս չեն հանդիպել: Միայն որոշ ժամանակ անց որդու՝ Աբդուռահիմի միջոցով տեղեկացել է, որ Մուհսին բեյին բանտարկել են պալատի նկուղում: Աբդուլ Համիդի դուստր Այշե Օսմանողլուն ևս, իր հուշերում անդրադառնալով այս թեմային, նշում է, որ Մուհսին Բեյի բանտարկության պատճառը հոր հուշերը գրի առնելն էր¹⁶:

Իր հուշագրությունում սուլթանը անդրադարձել է այն իրողությանը, որ Հայկական հարցը անդադար շրջանառվել է եվրոպական թերթերում, որտեղ հասարակությանը տրամադրել են իր դեմ և անվանել «կարմիր սուլթան»: «Հայկական հարց» վերնագրված բաժնում Համիդը հիշատակում է նաև, որ բրիտանացի պետական գործիչ և գրող Ուիլյամ Գլադստոնը ևս իրեն անվանել է «կարմիր սուլթան»¹⁷: Իսկ հուշագրության «Կարմիր կենդանի» (Kızıl Hayvan-Bete Rouge) վերնագրված բաժնում սուլթանը գրում է, որ այսպես իրեն առաջին անգամ անվանել է ֆրանսիացի փիլիսոփա և գրական գործիչ Փիեր Բիյարը, ով, 1893 թ. գալով Ստամբուլ, հայկական դպրոցներում չարություն և երկպառակություն է սերմանել: Ուսուցիչներ Ահարոնյանի ու Չոբանյանի հաղորդմամբ Բի-

¹⁵ Bozdağ İ., նշվ. աշխ., էջ 141:

¹⁶ Osmanoğlu A., Babam Sultan Abdülhamid, 6. Baskı, İstanbul, 2013, s. 184.

¹⁷ Bozdağ İ., նշվ. աշխ., էջ 55:

յարը Ստամբուլի հայկական դպրոցներում ուսուցչություն է արել, փիլիսոփայության և գրականության դասերին զուգընթաց տվել է նաև «թուրքական լծից ազատվելու» դասեր: Համիդը Սասունում և Ջեյթունում առաջացած խնդիրները կայում է Քիյարի անվան հետ, նրան մեղադրելով հայ ժողովրդի շրջանում հակասուլթանական և ազատագրական քարոզչություն կատարելու մեջ¹⁸:

Հայկական հարցի մասին խոսելիս սուլթանը գրում է, որ այն հայերի հարցը չէ: Համիդն անդրադառնալով ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ Օսմանյան պետության քաղաքականությանը՝ նշել է, որ հայ ժողովուրդը միշտ աչքի է ընկել օսմանյան քաղաքակրթությանը մատուցած ծառայություններով և հավատարմությամբ: Սակայն Ռուսաստանը, հայերի շրջանում հրահրելով խռովություններ և ապստամբություններ, նպատակ էր հետապնդում խնդիրներ առաջացնել Թուրքիայի համար, քանի որ Ռուսաստանը նույնպես չէր ցանկանում, որ հայ ժողովուրդը ձեռք բերի անկախություն և ունենա անկախ պետականություն:

Խոսելով կոտորածների մասին՝ սուլթանը փորձում է խուսափել քրիստոնյաների, հատկապես հայերի կոտորածների պատասխանատվությունից և դրա գլխավոր մեղավոր է համարում ռուսական կառավարությանը: Համիդը խոստովանում է, որ հայ-թուրքական պայքարին վերջ տալու նպատակով Ջեքի փաշայի գլխավորությամբ զորք է ուղարկել և ճնշել Սասունում տեղի ունեցող ապստամբությունները, պատճառաբանելով, որ հայերի նպատակը թուրք ազգաբնակչությանը հրահրելն էր, ինչը կարող էր հանգեցնել խնդրին եվրոպական տերությունների միջամտությանը: Համիդի հուշերը հայ ժողովրդի ապստամբությունները ճնշելու վերաբերյալ հիմ-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 54:

նավորում են 1894-1896 թթ. համիդյան ջարդերը, որի ընթացքում սպանվեց ավելի քան 300 հազար հայ:

Համիդը մի առանձին բաժին էլ հատկացրել է հայ-երիտ-թուրքական համագործակցությանը, նշելով, որ երիտթուրքերը լինելով արևմտականացման կողմնակիցներ լուրջ հարաբերություններ էին ձևավորել կայսրությունը մասնատել և պետականություն ստեղծել ցանկացող հայերի հետ: Մեղադրելով երիտթուրքերին հայերի հետ համագործակցության, երկրում առկա խնդիրների, ողբերգական իրավիճակի և բանակի պարտության համար՝ Համիդը փորձում է անտեսել այն իրողությունը, որ ինչպես պետության առաջ ծառայած խնդիրները, այնպես էլ հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված հետագա բոլոր ոճրագործությունները սկիզբ են դրվել հենց իր կառավարման ժամանակաշրջանում: Համիդը գրում է. «Ես չեմ զարմանում, որ հայերը տարված են անկախության մոլուցքով, սակայն զարմանում եմ, որ որոշ երիտթուրքեր փախչելով Եվրոպա համագործակցում են այդ հայերի հետ: Նրանք ասում են, որ ցանկանում են Օսմանյան կայսրությունը փրկել մասնատումից, սակայն միևնույն ժամանակ համագործակցում են մասնատողների հետ... Անատոլիայի սրտում հայկական պետականություն ստեղծելը հայրենասիրության ապացույց է... Այս ամենով դուք հարվածում եք ոչ թե Աբդուլ Համիդին, այլ Օսմանյան պետությանը»: Նա երիտթուրքերին համեմատում է «նոր օսմանների հետ»՝ գտնելով, որ այս երկու խմբերն էլ արևմտականացման կողմնակիցներ են, երկու խմբերն էլ մտածում են որ երկրի փրկության միակ ճանապարհը սահմանադրության մեջ է: Երիտթուրքերի մասին խոսելով՝ Համիդը նշում է, թե իբրև թուրք մտավորականները հայ «խռովարարներին», ապստամբների ծափահարություններով են ընդունել: Մակայն հիմա երկրում առկա խնդիրները, ողբերգական իրավիճակը, բանակի պարտությունը տեսնելով պատմության առաջ իրենց արդարացնելու և հա-

սարակական թշնամանքից խուսափելու համար մեղադրում են սուլթանին՝ ասելով, որ այս «կրակը» թողել է Աբդուլ Համիդը: Մեղադրելով հայերին՝ նա իր հուշերում անդրադարձել է նաև իր դեմ կատարված մահափորձին՝ նշելով, որ ոչ մի ազնիվ հայ գիտակցաբար սուլթանի սպանությունը չի ծրագրի¹⁹:

Հայերին, երիտթուրքերին, եվրոպացիներին բոլոր անհաջողություններում մեղադրելուց հետո Աբդուլ Համիդն ինքն իրեն ներկայացնում է որպես իր երկրի և ժողովրդի համար ամեն ինչի պատրաստ անձնավորություն՝ նշելով, որ ինքն ամեն ինչ անում է իր երկրի և ժողովրդի խաղաղության ու բարգավաճման համար՝ մի կողմ դնելով սեփական զգացմունքներն ու շահերը: Սուլթանը գրում է, որ եթե նույնիսկ ոչ ոք չիմանա և չգնահատի իր կատարած բարի գործերը, Ալլահին և պատմությանը այս ամենը հայտնի է²⁰: Աբդուլ Համիդը անդրադարձել է նաև իր կառավարման տարիներին մոլեգնող գրաքննությանը: Սուլթանը գրում է. «Երբեմն Եվրոպա ուղարկված մարդիկ իրենց հետ Թուրքիա են բերում վնասակար մտքեր, փորձում ցույց տալ եվրոպական քաղաքակրթության առավելությունը: Ես չեմ կարող նրանց դատել իրենց սխալ կյանքի համար, սակայն պարտավոր եմ կանխել, որ դրանք չփոխանցվեն մյուսներին: Եվրոպա ուղարկված երիտասարդներից ոմանք, Ֆրանսիայում ծանոթանալով Ֆրանսիական հեղափոխությանը, ժողովրդին հրահրում են ապստամբությունների՝ դա համարելով հայրենասիրություն: Բնականաբար, ես դա չեմ կարող թույլ տալ: Իսկ նրանք իմ երկրի թշնամիների նման ինձ կոչում են «կարմիր սուլթան»:
Ահա այստեղ է, որ գործում էր գրաքննությունը, և ես արգե-

¹⁹ 1905 թ. հուլիսի 21-ին Ստամբուլի Յըլդըզ մզկիթում հայ դաշնակցականները կազմակերպեցին Օսմանյան կայսրության սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի սպանությունը: Մահափորձը ձախողվեց, իսկ գլխավոր կազմակերպիչ Քրիստափոր Միքայելյանը գոհվեց:

²⁰ Bozdağ İ., նշվ. աշխ., էջ 86:

լում եմ միայն նման բովանդակությամբ նյութերի հրատարակումը: Իսկ, օրինակ, գրականության կամ որևէ այլ գիտության ոլորտում ես նույնիսկ խթան եմ հանդիսանում և պետության անունից շնորհակալություն հայտնում»²¹: Նա իրեն համեմատում է վնասակար միջատներից իր ծաղիկները պաշտպանող այգեպանի հետ: Իրականում, սակայն, անհերքելի փաստ է, որ «արյունոտ սուլթանը» դաժանորեն հալածում էր մամուլը: Նրա օրոք փակվեցին բազմաթիվ թերթեր, եղած մի քանի թերթերը կոչված էին միայն փառաբանելու սուլթանին, նրա ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Ուժեղ հսկողության տակ դրվեցին դպրոցները: Հայոց պատմության, աշխարհագրության դասավանդումն արգելված էր ամբողջ Թուրքիայում. այդ առարկաներին նվիրված գրքերը բռնագրավվում էին, այրվում, իսկ ուսուցիչներն ու հեղինակները ենթարկվում պատժի՝ որպես ոճրագործներ: Նշենք նաև, որ, կարծես փորձելով արդարացնել սուլթանի վարած քաղաքականությունը, հուշերի խմբագիր Իսմեթ Բոզդաղը գրքի վերջում նրան վերաբերող որոշ մեջբերումներ է անում: Օրինակ, մի շարք մեջբերումներով նա փորձում է ապացուցել, որ Աբդուլ Համիդի վախկոտ և կասկածամիտ լինելու հայտնի փաստը չի համապատասխանում իրականությանը: Մասնավորապես, Բոզդաղը գրում է, որ նախկին ներքին գործերի նախարար Ռեշիդ բեյն, իր հուշերում անդրադառնալով Համիդին, նշում է, որ նրա նման ազնիվ ու շիտակ մարդիկ շատ քիչ կան²², իսկ արդուլիամիդյան ժամանակաշրջանի հայտնի դրամատերերից Ջարիֆին պատմում է, որ ինքը օսմանյան իշխողների մեջ չի ճանաչում մեկին, ով կլիներ Համիդի նման տնտեսող, իր հաշիվները իմացող, կապիտալը գնահատող, խելացի և պարզ անձնավորություն²³:

²¹ Նույն տեղում, էջ 101:

²² Նույն տեղում, էջ 191:

²³ Նույն տեղում, էջ 194:

Աբդուլ Համիդի ավելորդ կասկածամտությունը քողարկող պնդումներ կան նաև այլ թուրք պատմաբանների գործերում: Օրինակ, հայտնի թուրք պատմաբան Զուհուրի Դանըշմանը գրում է, որ սուլթանը ոչ թե վախկոտ էր, այլ զգուշավոր, քանի որ պատասխանատու էր ոչ միայն իր, այլ ամբողջ ազգի համար²⁴: Նա նաև նշում է, որ նման «մեծահոգի» սուլթանը, ով ոչ մի կաթիլ արյուն չի թափել, չի կարող կոչվել կարմիր սուլթան, նրան կարմիր սուլթան անվանումը տվել են հայերը²⁵:

Օսմանյան պետության և կոնկրետ Աբդուլ Համիդի վարած քաղաքականությունից հայերի «գոհունակությունը» ցույց տալու նպատակով Ի. Բոզդաղը մեջբերում է որոշ հատվածներ Առաջին սահմանադրական խորհրդի արձանագրությունից: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի վերաբերյալ մեջլիսում քննարկումների ընթացքում Հալեպի հայ պատգամավոր Մանուկ Քարաջա Էֆենդին ասում է, որ հայ ազգը չունի ռուսական պետության աջակցության կարիքը և հայերը շատ գոհ են օսմանյան կառավարությունից, նրանք երբեք չեն հեռացել իրենց մուսուլման եղբայրներից և հիմա էլ չեն հեռանա²⁶:

Աբդուլ Համիդի հուշերի ուսումնասիրության արդյունքում հաստատվում է այն փաստը, որ Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո տասնամյակներ շարունակ թուրքական պատմագրության մեջ շրջանառվող հակահայ կեղծարարության և ժխտողականության հիմքերը դրվել են դեռևս Օսմանյան պետության շրջանում, ինչի վառ ապացույցներից մեկն էլ հանդիսանում է սուլթանի կողմից պատմական իրողությունների սուբյեկտիվ և կողմնակալ շարադրումը: Թուր-

²⁴ Danişman Z., Osmanlı İmparatorluğu tarihi XIII, Sultan Ininci Abdülhamid Han, İstanbul, 1966, s. 268.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 266-267:

²⁶ Bozdağ İ., նշվ. աշխ., էջ 211-212:

քական կողմի այն պնդումները, որ օսմանները «հայապահպան» քաղաքականություն են վարել, որ արևմտահայերն ազգային-ազատագրական պայքար երբևէ չեն մղել, իսկ բոլոր հուզումները հրահրել են արտաքին ուժերը և որ 1894-1896 թթ. կոտորածները սուկ երկուստեք կորուստներով հայթորքական ընդհարումներ էին, շրջանառության մեջ են դրվել հենց Աբդուլ Համիդի կողմից:

**АРМЯНСКАЯ ТЕМАТИКА В МЕМУАРАХ СУЛТАНА АБДУЛ
ГАМИДА II
Татевик Акопян
(резюме)**

В своих мемуарах султан Абдул Гамид II, вскользь обращаясь к Армянскому вопросу и резне армян (1894-1896 гг.), пытается представить резню как результат внутренней разобщенности армян и тем самым скрыть истинную сущность своей антиармянской политики. Изучение мемуаров султана дает основание утверждать, что основы политики отрицания и фальсификации исторических фактов, широко распространенная в современной турецкой историографии, заложены еще в Османский период.

THE ARMENIAN SUBJECT IN THE MEMOIRS OF THE SULTAN ABDUL HAMID II

Tatevik Hakobyan

(summary)

The article is devoted to the examination of the reflection of the Armenian question and Armenian massacres (1894-1896) in the memoirs of the sultan Abdul Hamid II. Even though the Red Sultan has only mentioned in passion these problems, he tried to present the Armenian massacres as the result of internal disassociation of Armenians and thus veil the real intentions of his policy towards Armenians. The memoirs of the sultan Abdul Hamid II represents that the policy of denial and falsification of the historic facts widely used in the modern Turkish historiography was initiated in the Ottoman period.